

Kognityvinis požiūris į žodžių darybą

Lina Inčiuraitė

Vilniaus universitetas

linciuraite@yahoo.com

Anotacija

Lietuvių kalbos žodžių darybos tyrimuose vyrauja struktūrinis požiūris, o kognityvinės įžvalgos yra retos. Šio darbo objektu pasirinktas kognityvinės gramatikos požiūris į žodžių darybą. Straipsnyje supažindinama su žodžių darybos tyrimuose vartojamomis kognityvinės semantikos sąvokomis ir jų taikymu morfologinei žodžių darybos analizei. Kognityvinis žodžių darybos tyrimas yra vienas iš būdų, padedančių aprašyti žodžių darybos sistemą. Morfologinė išraiška yra žodžių darybos rezultatas. Morfologinės išraiškos yra susijusios savo reikšme ir forma bei atspindi kalbos vartotojo mintyse egzistuojančius konceptus. Jos taip pat sudaro sudėtingas kategorijas, kurios yra struktūruojamos remiantis prototipu ir periferija. Morfologinėms išraiškoms būdingas visiškas ir dalinis kompozicionalumo tipas. Visiškas kompozicionalumas dūryboje yra endocentriškas, o dalinis kompozicionalumas – egzocentriškas. Konvencionalumas yra lingvistinių vienetų bruožas, atspindintis jų dažną vartojimą. Daugelis šių vienetų susiję schemas ir instanciacijų ryšiais. Schema – bendras modelis, sudarytas iš instanciacijų, o instanciacijos – tam tikri vienetai, atsirandantys detalizuojant schemas.

Raktažodžiai: konceptas, morfologinės išraiškos, prototipas, periferija, domenai, schema, instanciacijos.

Key words: concept, morphological expressions, prototype, periphery, domain, schema, instances.

1. Įvadinės pastabos

Žodžių daryba – kalbotyros mokslo šaka, nagrinėjanti žodyno plėtros procesus. Juose naujų žodžių šaknų sukūrimas šiuolaikinėse kalbose yra gana retas reiškinys. Jis dažniausiai apsiriboja prekinį ženklų kūrimu, pavyzdžiui, *kodak* (Ungerer 2007: 650). Vienas žymiausių lietuvių kalbos žodžių darybos tyrėjų Vincas Urbutis taip pat teigia, kad visiška retenybė yra naujažodžiai, dirbtinai sudaryti iš paskirų kalbos garsų, pavyzdžiui, *Kodak* fotoaparatas vadinamas *kodaku*. Vadinasi, „esmingiausias ir normaliomis kalbos raidos sąlygomis našiausias leksikos papildymo būdas yra naujų žodžių sudarymas iš jau esamų kitų žodžių“ (Urbutis 2009: 37).

Žodžių daryba, iš dalies sutapdama su fleksine morfologija, apima prefiksacijos, sufiksacijos ir konversijos būdu atsiradusius žodžius. Friedrichas Ungereris akcentuoja, kad egzistuoja ir kiti žodžių jungimo, maišymo ar trumpinimo būdai, kuriais sudaromi dūriniai (*compounds*), leksiniai maišiniai (*lexical blends*), atgaliniai dariniai (*back-formations*), trumpiniai (*clippings*) ir akronimai (*acronyms*) (Ungerer 2007: 650). Taigi nauji žodžiai kalboje atsiranda įvairiais būdais, tačiau Keinys mano, kad ne visi žodyno plėtros būdai gali būti priskirti žodžių darybai. Jai nepriklauso dėl reikšmės raidos ar pasikeitimo atsiradę žodžiai. Pavyzdžiui, tikriniais daiktavardžiais tapę bendriniai (iš bendrinių daiktavardžių *aušra*, *gintaras* kilę vardai *Aušra*, *Gintaras*) ir bendriniais daiktavardžiais tapę tikriniai (mokslo ir technikos kalboje vartojami prietaisai, elementai, kilę iš atradėjų, žymių mokslininkų pavardžių, pavyzdžiui, *amperas*, *kiuris*, *vatas*). Už darybos sistemos ribų taip pat lieka kalkės (*savistovus*), skoliniai (*autorius*), suaugtiniai žodžiai (*devyniasdešimt*), sutrumpėję žodžiai (*profsąjunga*) ir žodžiai bei jų lytys, perėję iš vienos kalbos dalies į kitą (pavyzdžiui, daiktavardis *geltonkasė* yra kilęs iš būdvardžio *geltonkasė*) (Keinys 1999: 11–13). Anglų kalboje konversija, t. y. žodžio perėjimas iš vienos kalbos dalies į kitą, yra labai produktyvus darybos būdas: *rich* (būdv.) ‘turtingas’ → *the rich* (daiktav.) ‘turtingieji’, *a cage* (daiktav.) ‘narvas/narvelis’ → *to cage* (veiksmaž.) ‘uždaryti į narvą/narvelį’. Šioje kalbojerieveiksmiai, prielinksniai, jungtukai, jaustukai ir afiksai gali sudaryti pagrindą konversijai, pavyzdžiui, *to up prices* ‘padidinti kainas’ (priel. → veiksmaž.), *the hereafter* ‘pomirtinis gyvenimas’ (prieiv. → daiktav.) ir pan. (Jackson, Amvela 2004: 86–87).

Žodžių darybą galima tirti dviem aspektais: sinchroniškai ir diachroniškai. Diachroninė žodžių daryba taikoma visai tyrimui prieinamai kalbos praeičiai ir apima visus tiriamosios kalbos žodžius, kurie kada nors yra buvę joje sudaryti, o sinchroninė žodžių daryba tiria vienu metu esančių žodžių gyvus darybos santykius (Urbutis 2009: 40). Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad „nuo sinchroninės žodžių darybos lieka nuošaly ne tik tie dariniai, kurie tiriamojo laikotarpio kalboje nebevartojami, bet gali būti rekonstruoti ar yra žinomi iš senesnių raštų, plg. K. Sirvydo *didžianamė* ‘rūmai’, *stuogas* ‘luomas’, *valgykla* ‘valgis’, bet ir visi tie, kurie yra supaprastėję (pasidarę darybiškai neskaidomi, deetimologizavęsi), plg. *aitvaras* (ir *aitivaras*, *aičvaras*), *alkūnė*, *įvairus*, -i“ (ibid.: 42). Keinys mano, kad griežtai atskirti šių dviejų žodžių darybos sričių nereikėtų, nes dabartinė kalbos būklė neretai yra tiesiogiai susijusi su jos praeitimi ir raida (Keinys 1999: 28–29).

Šiuo metu vis labiau populiarėja sinchroniniai žodžių darybos ir kognityvinės semantikos tyrimai, todėl šio darbo **objektu** pasirinktas kognityvinės gramatikos požiūris į žodžių darybą.

Straipsnio **tikslas** – aptarti žodžių darybą iš kognityvinės lingvistikos perspektyvos. Keliami šie **uždaviniai**: supažindinti su žodžių darybos tyrimuose vartojamomis kognityvinės semantikos sąvokomis ir atskleisti jų taikymą morfologinėje žodžių darybos analizėje.

Straipsnio **naujumas** – supažindinimas su kognityviniu požiūriu į žodžių darybą, iliustruotas anglų ir lietuvių kalbų medžiaga. Lietuvių kalbos žodžių darybos tyrimuose vyrauja struktūrinis požiūris, o kognityvinės įžvalgos yra retos. Svarbu atsižvelgti į tai, kad darybos ašis yra žmogaus galvoje, kaip ir gebėjimas rimuoti, ritmo pojūtis, todėl naujų žodžių sudarymas neišvengiamai susijęs su psichologiniais, filosofiniais ir psicholingvistiniais kognityvinės sąmonės aspektais. Per kognityvinę sąmonę atskleidžiamas kalbos turinys pasižymi dideliu įvairumu, t. y. nuo konkretaus žodžio įvardijimo iki abstrakcijų.

2. Skirtingų mokyklų požiūrio į žodžių darybos procesus apžvalga

Struktūrinėje tradicijoje pirmiausia minėtinas Hansas Marchandas (1969), pateikęs išsamų žodžių darybos procesų, t. y. dūrybos (*compounding*), derivacijos (*derivation*), konversijos (*conversion*), abreviacijos (*abbreviation*) ir maišymo (*blending*), aprašymą. Tokia struktūrinė klasifikacija žodžių darybos srityje neretai vadovaujama iki šių dienų, nors žodžių darybos tyrimai ir pasikeitė kartu su lingvistinių teorijų bendrų tendencijų raida. Struktūrinis požiūris aprašant žodžių darybą atsispindi ir neseniai išleistoje Geerto Booij knygoje *The Grammar of Words* (2005). Pasak mokslininko, morfologiniu lygmeniu žodžius, kurių struktūrą galima nustatyti skaidant į mažesnius vienetus, gali sudaryti vienas arba keli vienetai (*units*), vadinami morfologiniais žodžių atomais (Booij 2005: 27). Panašios nuomonės apie žodžius kaip apie sintaksinius atomus (*syntactic atoms*) laikosi ir Ingo Plagas. Jis teigia, kad žodžiai priklauso tam tikroms sintaksinėms klasėms (daiktavardžiams, būdvardžiams, veiksmažodžiams, prielinksniams), kurios yra vadinamos kalbos dalimis, žodžių klasėmis arba sintaksinėmis kategorijomis (Plag 2003: 8). Įkvėptas Eugenijaus Coseriu struktūrinės semantikos teorijos, Leonardas Lipka (2002) išplėtoja leksikologinį žodžių darybos proceso suvokimą. Pasak lingvisto, žodžių darybos teorija turi paaiškinti, kodėl sudėtiniai leksiniai vienetai (*complex lexical structures*) semantiškai skiriasi nuo jų komponentų visumos. Į šį klausimą padeda atsakyti leksikalizacijos (*lexicalisation*) arba institucionalizacijos (*institutionalization*) konceptai (Lipka 1971). Jie vaidina svarbų vaidmenį žodžių darybos teorijoje, nes padeda rasti atsakymus į klausimus: kas įvyksta su nauju žodžiu, kai jis yra sudaromas arba pasiskolinamas iš kitos kalbos ir pradedamas vartoti; kokie pasikeitimai yra pastebimi žodyje; kaip šis žodis atsiranda žodynuose (Lipka et al. 2004: 1). Kalbėdamas apie žodžių darybą ir semantiką šiuo požiūriu iš dalies vadovaujasi ir Dieteris Kastovskis. Pasak lingvisto, leksikalizavimas – tai „žodžių darybos

sintagmos ar sintaksinės sintagmos integravimas į leksikoną su semantinėmis ir (arba) formaliosiomis savybėmis, kurių negalima iki galo išvesti pagal sudedamąsias dalis ar pagal darybos pavyzdį“ (Kastovsky 1982: 164). Jo leksikalizacijos koncepto apibrėžime neminimas leksinio vieneto vartojimas. Leksikalizaciją jis tapatina su sudėtinių leksemų inkorporavimu į žodyną. Tyrėjas taip pat teigia, kad žodžių daryba tiria tik motyvuotos reikšmės žodžius, t. y. leksemas, paaiškinančias žodžio formalios sandaros parinkimą ir reikšmę. Remiantis Kastovskio teorija, lietuvių kalbos žodžiai *didelis*, *problema*, *paukštis*, *naktis* būtų darybiškai nemotyvuoti ir nepriklausytų žodžių darybai. Šie žodžiai sudarytų formemas (elementus, kuriais vadovaujantis negalima spręsti apie žodžių reikšmę), o ne reikšmines morfemas.

Žodžių darybos sampratai įtaką daro ir transformacinės generatyvinės gramatikos idėjos. Kaip ir kai kurios struktūralizmo kryptys, ši kalbotyros kryptis siekia kalbą aprašyti kaip uždara taisyklių ir reikšmių sistemą. Vienas iš transformacinės generatyvinės žodžių darybos tyrimų tikslų yra sukurti taisyklių ir ribojimų (*rules and constraints*) rinkinį žodžių darybos modeliams paaiškinti (Bauer 2001). Morrisas Halle vienas iš pirmųjų žodžių darybos analizei taiko transformacinės gramatikos principus. Apie žodžių darybą jis samprotauja remdamasis generatyvinės gramatikos postulatais. Kalbantieji suvokia žodžių sandarą, todėl tą suvokimą turi atspindėti ir gramatika. Generatyvinėje gramatikoje žodžių darybos komponentą sudaro trys sandai: morfemų sąrašas (*a list of morphemes*), žodžių darybos taisyklės (*word-formation rules*) ir filtrai (*a filter*) (Halle 1973: 6). Vėliau šiais pagrindais savo tyrimus išplečia Markas Aronoffas. Jo morfemomis grįsta teorija (*morpheme-based theory*) apima du sandus: morfemų sąrašą, kuris kartu su žodžių darybos taisyklėmis apibūdina kalbos potencinių žodžių (*potential words*) klasę, ir kalbos žodyną su tikraisiais kalbos žodžiais (*actual words*) (Aronoff 1976: 18). Tada žodžių darybos tyrimuose ir morfologijoje pradeda vyrėti generatyvinis požiūris. Taigi pagrindiniai transformacinės generatyvinės gramatikos principai tuo metu formuoja pagrindinių mokslo darbų apie žodžių darybą ir morfologiją įvadus bei turinius. Taisyklių valdoma žodžių daryba ir yra pagrindinis principas, vienijantis šių mokslininkų darbus. Anglų kalbos žodžių darybos įvade Plagas teigia, kad atsakymai į klausimus, kaip žodžiai vienas su kitu yra susiję ir kaip kalbos leidžia kalbėtojams sudaryti naujus žodžius, slypi pačioje kalboje, kuri yra taisyklių valdoma sistema (Plag 2003: 1). Tai leidžia teigti, kad taisyklių ir ribojimų taikymas žodžių darybai iš esmės yra transformacinės gramatikos rezultatas.

Kaip atsakas į transformacinę generatyvinę gramatiką, atsiranda kognityvinės lingvistikos kryptis. Ši kryptis susiformuoja kaip kognityvinės psichologijos atšaka. Pasak Rolando Mikulsko, kognityvistų netenkina tradicinis požiūris į žodžio reikšmę kaip į nuspėjamą, dažnai hierarchiškai

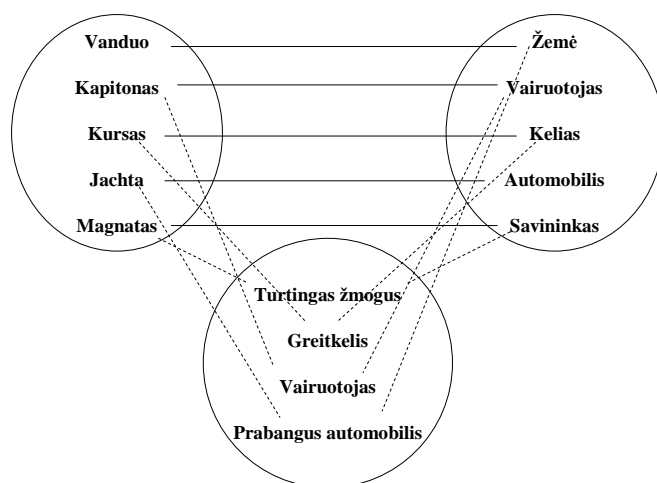
sutvarkytą, semantinių požymių struktūrą. Jie siūlo į reikšmę žiūrėti kaip į tam tikrą mentalinę struktūrą arba suvokinį. Kognityvistai teigia, kad žodis kalboje nurodo reikšmę, kuri pirmiausia yra pažintinės (kognityvinės) veiklos rezultatas, o pažinimo esmė – aplinkinio pasaulio skaidymas kategorijomis (Mikulskas 2009: 39–40).

2006 m. Miunchene įvyksta antroji tarptautinė vokiečių kognityvinės lingvistikos asociacijos organizuota konferencija. Šioje konferencijoje skaitytų pranešimų pagrindu Aleksandras Onysko ir Sascha Michelis parengia straipsnių rinkinį *Cognitive Perspectives on Word Formation* (2010). Leidinyje apžvelgiami kognityvinės lingvistikos metodai, taikomi žodžių darybos analizei, aptariamas žodžių darybos ir sintaksinių procesų ryšys, gilinamasi į žodžių darybos modelius bei būdus, t. y. dūrybą, derivaciją, konversiją. Onysko teigia, kad daugiausia yra tirti tradiciniai žodžių darybos būdai – afiksacija (*affixation*), abreviacija (*abbreviation*), maišyba (*blending*) ir dūryba (*compounding*). Pats mokslininkas laikosi nuomonės, kad dūrinių sudarymas yra konceptualiai struktūruotas. Jo atliktas išsamus hibridinių daiktavardinių (*nominal*) dūrinių vokiečių kalboje tyrimas atskleidžia, kad nominacinis požymis dūriniuose pasirenkamas iš pagrindinio žodžio freimo (*frame*) (Onysko, Michel 2010: 16). Freimų semantika siūlo kitokius naujų žodžių ir frazių kūrimo aprašymo principus, naujų žodžių reikšmių kūrimo ir tekste esamų žodžių reikšmių jungimo į bendrą viso teksto prasmę būdus (Fillmore 2006: 373). Freimas yra suvokiamas kaip glaudžiai vienas su kitu susijusių konceptų sistema. Tam tikras žodis gali aktyvuoti semantinių žinių, susijusių su tam tikru konceptu, freimą. Pagrindinio žodžio freimas sudaro dūrinio darybos konceptualų pagrindą. Pavyzdžiui, komandų ar grupių pavadinimai dažnai priklauso nuo bendrų jų narius vienijančių bruožų: *Astronautenteam* ‘astronautų komanda’, *Beraterteam* ‘patarėjų komanda’; nuo lyderio įvardijimo *Alex-Team* ‘Aleksandro komanda’; nuo komandos užduoties ar tikslo *Innovationsteam* ‘inovacijų komanda’, *Traumteam* ‘svajonių komanda’ (Onysko, Michel 2010: 264–265). Pasak Onysko, iš visų derivacinių procesų, be deminutyvų ir kontrastinės/gretinamosios prefiksacijos (*contrastive prefixation*), daugiausia dėmesio susilaukia anglų kalbos daiktavardžių priesagos *-er* vediniai (*-er* nominalizacijos). Itin reikšmingas šia tema kognityvinės krypties darbas yra Liesbetės Heyvaert (2003) monografija *A Cognitive-Functional Approach to Nominalization in English*. Ši autorė bendru anglų kalbos priesagos *-er* funkciniu nominalizacijų bruožu laiko subjekto profilį, „paveldėtą“ iš atitinkamų sintaksinių struktūrų. Heyvaert operuoja *subjekto profilio* sąvoka remdamasi Michaelio Halidėjaus funkcinės gramatikos principais. Subjekto profilis apibrėžtinai trimis jo funkcijomis finitiniame sakinyje: pirma, per subjekto vardažodį instancijuojama sakiniu žymimo proceso tipo specifikacija; antra, subjekto vardažodį derinant su finitiniu sakinio elementu (veiksmožodžio forma) nustatoma asmens nuoroda (*person deixis*), taip susiejanti sakinį su pokalbio

dalyviais, t. y. abstraktų sakinių paverčianti kalbėjimo aktu; trečia, subjekto vardažodis yra už sakiniu reiškiamos propozicijos tiesos sąlygas (už sakinio modalumą) atsakingas elementas arba sakinio modalumo raiškos vieta (ši subjekto funkcija minėtoje teorijoje dar vadinama interpersonaline). Kognityvistai Klaus-Uwe Pantheris ir Linda Thornburg (2002: 307) akcentuoja prototipinę agentyvinę priesagos *-er* nominalizacijų funkciją, kuri susieja kauzatoriaus (*laugher* ‘besijuokiantysis’), instrumento (*mixer* ‘maišiklis’) ir patiento (*forgetter* ‘užumarša’) funkcijų atitinkamus vedinius į radialinės struktūros semantinį tinklą per metaforinį ir metoniminį išplėtimą. Išsamiau kalbant apie radialinę struktūrą, jos semantiniame tinkle svarbus vaidmuo tenka reikšmės prototipui, nes su juo įvairios kitos reikšmės siejasi metoniminio ar metaforinio išplėtimo arba tik semantinio patikslinimo sąsajomis. Be prototipinių mazgų, tokiaime tinkle dažnai postuluojamos scheminės reikšmės.

Réka Benczes savo tyrimuose teigia, kad kompaktiškumo (*compactness*), gyvumo (*vividness*), įsimenamumo (*memorability*) ir analogijos poreikis skatina dūrinių su abiem daiktavardiniais sandais kūrimą. Jos analizė remiasi konceptualiojo blendingo teorija (*conceptual blending theory*), nagrinėjančia konceptualių dūrinių elementų integracijos į dūrinio konceptualiąją erdvę dėsniumus (Benczes 2010: 237). Marko Turnerio ir Gilleso Fauconnierio (2002) konceptualiojo blendingo teorija remiasi mentalinių erdvių integracijos tinklo idėja. Šios teorijos pagrindas yra sujungimo tinklai, sudaryti iš erdvių, kurių elementus sieja metaforinis perkėlimas. Tinklo struktūrą sudaro bendroji erdvė (*generic space*), jungianti įvesties erdves (*input spaces*). Reikšmių komponentai yra perduodami į sulietąją erdvę (*blended space*) (Evans, Green 2006: 403–404). Originalus dūrinys *landyacht* įvardija didelį ir prabangų automobilį. 1-ojoje schemoje apskritimai vaizduoja mentalines erdves. Dūrinį *landyacht* sudaro dvi įvesties erdvės, t. y. *žemė* ir *jachta* bei su šiais leksiniais vienetais asocijuojamos reikšmės. Tik tam tikros reikšmės yra siejamos su žodžiais *žemė* ir *jachta* bei projektuojamos į blendą:

Landyacht 'didelis ir prabangus automobilis'

1 schema. *Landyacht* 'didelis ir prabangus automobilis'

Iliustracijoje juodos linijos rodo atitikimą ir įvesties erdvių mentalinį perkėlimą, o punktyrinės linijos – jungtis tarp visų erdvių. Kitaip tariant, juodos linijos rodo tam tikrus santykius, t. y. *vanduo* atitinka *žemę*, *kapitonas* – *vairuotoją*, *kursas* – *kelią*, *jachta* – *automobilį*, o *magnatas* – *savininką*. Schemoje punktyrinės linijos rodo projekciją. Dėl atrankinės projekcijos (*selective projection*) ne visi elementai ir ryšiai iš kitų erdvių yra projektuojami į sulietąją erdvę (Evans, Green 2006: 415–416). 1-ojoje schemoje bendroji erdvė neatsispindi, tačiau ji schemoje yra. Hansas-Jörgas Schmidas ir Friedrichas Ungereris jos atsisako, nes bendroji erdvė nesuteikia papildomos informacijos (Ungerer, Schmid 2006: 259).

3. Kognityvinės gramatikos požiūris į žodžių darybą

Kognityvinė gramatika – tai struktūruotų konvencinių lingvistinių vienetų inventorius (*inventory*) (Langacker 1987: 98). Ji yra žmogaus pažinimo produktas, todėl norint ją suvokti pirmiausia reikia suprasti kognityvinę gramatiką lemiančius pažinimo principus (Radden, Dirven 2007: 1). Kognityvinės gramatikos požiūriu **žodis** (*word*) yra simbolinis mentalinių kategorijų įvardijimas, nurodantis (ne)gyvus objektus, būsenas, veiksmus, būkles ir ypatybes, kurių suvokimą lemia įvairūs kultūrinės ir socialinės aplinkos veiksniai. Viena vertus, abstrakti konceptuali referencija sukuria asociatyvinę erdvę kognityviniams procesams (simuliacijai (*simulation*), projekcijai (*projection*) ir koncepto manipuliacijai (*concept manipulation*)), kurie gali paskatinti naujų žodžių sudarymą. Kita vertus, simbolinė kalbos kokybė sukuria konceptualų atstumą tarp žodžio ir jo reikšmės (ką žodis simbolizuoja). Simbolinė / ikoniškumo motyvacija egzistuoja pačioje sistemoje, kai nusistovėję

formas-reikšmės vienetai yra sujungiami vedinių konceptams išreikšti. Aiškiausiai tai matyti dūryboje, kuomet konceptualūs vienetai yra sukuriami iš jau egzistuojančių vienetų, pavyzdžiui, *washing* ‘skalbimas’ + *machine* ‘mašina’ → *washing machine* ‘skalbimo mašina’ (Onysko, Michel 2010: 1). Žodžiai taip pat gali nusakyti sudėtinės mentalines kategorijas. Pavyzdžiui, anglų kalbos žodis *engraver* ‘raižytojas’ įvardija agentyvų aktantą (semantiškai atsispindintį *-er* priesagoje), atliekantį graviravimo funkciją. Šis paprastas pavyzdys parodo ne tik žmogaus kūrybinį potencialą konstruoti ir pavadinti naujus konceptus, bet taip pat jungti jau egzistuojančias mentalines kategorijas.

Kognityvinėje gramatikoje svarbią vietą užima **simboliškumas** (*symbolicity*). Dar Ferdinandas de Saussure’as pastebėjo, kad kalbos simboliškumas yra esminis jos struktūrai semiotinis veiksnys (Dirvenas 2009: 13). Simboliškumas yra kalbos vienetų ypatybė, artimai susijusi su reikšme. Simbolinė tezė arba kalbinės išraiškos reikalavimas yra kognityvinės gramatikos principas, kurio esmę sudaro teiginys, kad kalbos vienetai yra dvipusiai kalbos ženklai. Kaip ir kalbą, jos gramatiką sudaro tik simboliniai vienetai. **Vienetu** (*unit*) vadinama bet kokia vientisa ar sudėtinė išraiška, kuri dėl dažno vartojimo yra išsisknijusi kalboje ir tapusi kognityviniu įpročiu. Naujus kalbos vienetus vartotojai (per kategorizavimo santykį) konstruoja pasitelkdami detalų visų lingvistinių šaltinių (vartosenoje įsitvirtinusių konstrukcijų) inventorių. **Struktūruotais** (*structured*) laikomi vienetai, su kitais vienetais susiję sisteminiiais ryšiais. Lingvistinis vienetas susideda iš semantinės ir fonologinės struktūros, jungiamos simbolinio santykio. Fonologinė struktūra atspindi sakinę arba rašytinę lingvistinio vieneto formą, o semantinė struktūra atspindi reikšmę, tiesiogiai susijusią su konceptu (Hamawand 2011: 17). Pavyzdžiui, leksinė išraiška *biologija*, *abiturientas* yra laikoma fonologinės struktūros */biologija/*, */abiturientas/* ir semantinės struktūros [BIOLOGIJA], [ABITURIENTAS] sinteze.

Morfologijoje kognityvinis simboliškumas reiškia morfologinių išraiškų¹ (*morphological expressions*) dvipoliškumą (Hamawand 2011: 18). Bet kokia lingvistinė išraiška yra semantinių ir fonologinių polių asociacija. Pavyzdžiui, leksinį vieneta *cat* ‘katinas’ sudaro semantinis ir fonologinis poliai. Semantinis polius tradiciškai suprantamas kaip žodžio *cat* denotatyvinė ir konotatyvinė reikšmės ir žymimas [CAT], o fonologinis žodžio *cat* polius žymimas transkripcija */kæt/* (Kristiansen et al. 2006: 83). Kognityvinėje gramatikoje šis semantinių ir fonologinių polių ryšys vadinamas **šasaja** (*pairing*) (Langacker 2009: 1–2). Pasak Renė Dirveno, kognityvinė lingvistika daugiausia dėmesio skiria formos bei reikšmės šasajai, pasireiškiančiai įvairiuose kalbos

¹ Simple, composite and compound words are subsumed under the general term morphological expression (Hamawand 2011: 3). Paprasti, sudėtiniai ir sudurtiniai žodžiai bendrai yra vadinami morfologine išraiška.

struktūros lygmenyse (morfologiniame, leksiniame ir sintaksiniame). Visuose šiuose lygmenyse reikšmė susijusi su konceptualiaja pažįstamos tikrovės kategorizacija (Dirvenas 2009: 14–15). Taip pat svarbu, kad formos ir reikšmės sąsaja yra veikiamą morfologinės išraiškos paskirties būti vartojamai diskurse ir atlikti komunikacinę funkciją. Fonologinis ir semantinis poliai tolygiai formuoja morfologinę išraišką, jie vienas nuo kito yra neatskiriami, pavyzdžiui, morfema *-acija* žodžiuose *vizitacija, organizacija, deklaracija, formalizacija*. Tai fonologinę struktūrą /acija/ ir semantinę struktūrą [ACIJA] siejanti simbolinė struktūra, žyminti veiksmo pavadinimą, šiuo atveju – *vizitacijos, organizacijos, deklaracijos, formalizacijos*. Be to, šios morfologinės išraiškos yra poliseminės, pavyzdžiui, *vizitacija* turi tris reikšmes: (1) ‘aukštesniosios įstaigos pareigūno lankymasis žemesniojoje susipažinti, apžiūrėti, patikrinti’, (2) ‘gydytojo atliekamas ligonių lankymas ir jų sveikatos tikrinimas ligoninėje’, (3) ‘karo laivų teisė atviroje jūroje tikrinti kt. valstybių prekybos ir kitų nekarinių laivų dokumentus ir apžiūrėti laivus; pats laivų tikrinimas’ (Kinderys 2008). Dirvenas teigia, kad kalbos forma paprastai būna daugiareikšmė, t. y. ja perteikiamos įvairios reikšmės ir jas atitinkančios konceptualios kategorijos (Dirvenas 2009: 16).

Kiekvienas leksinis vienetas gali būti keturių skirtingų kognityvinių procesų sudedamoji dalis: *reikšmės apibendrinimo, specializacijos, metaforinio ir metoniminio išplėtimo* (Dirvenas 2009: 17). Pavyzdžiui, *vegetable* ‘daržovė’ pirmoji reikšmė yra ‘augalas arba augalo dalis valgoma kaip maistas’². Bulvės, pupos ir svogūnai yra daržovės. Tai būtų reikšmės apibendrinimo pavyzdys. Metaforinį išplėtimą turime, kai daržovė vadiname žmogų, ‘kuris fiziškai yra gyvas, bet neturi mentalinių ar fizinių gebėjimų dėl nelaimingo atsitikimo ar ligos’³ arba žmogų, ‘kuris gyvena nuobodų gyvenimą’⁴. Šios reikšmės yra viena su kita susijusios ir gali būti pateikiamos kaip radialinės struktūros semantinis tinklas, sudarantis konceptualius įvairių vieno poliseminio kalbos vieneto reikšmių ryšius (Dirven, Verspoor 1998: 33).

Morfologinės išraiškos taip pat turi semantinę vertę, kuri motyvuoja jų lingvistinę formą. Semantinė vertė yra tam tikro koncepto atspindys kalboje. **Konceptas** (*concept*) yra bendra idėja, kuri egzistuoja mintyse kaip mentalinės veiklos arba supratimo produktas. Kognityvinės lingvistikos požiūriu kalbos vartotojas kalbinėmis reikšmėmis nurodo į atitinkamus konceptus ir juos siejančius kognityvinius modelius. Konceptas susiformuoja žmogaus sąmonėje iki pavadinimo atsiradimo (Hamawand 2011: 18). Pavyzdžiui, sudurtinių žodžių dalis *makro-* nurodo didumą:

² ‘A plant or part of a plant that is eaten as food’ (OALD 2013).

³ ‘A person who is physically alive but not capable of much mental or physical activity, for example because of an accident or illness’ (OALD 2013).

⁴ ‘A person who has a boring life’ (OALD 2013).

makrosociologija reiškia ‘sociologijos sritį, tiriančią didžiąsias visuomenės struktūras – klases, sluoksnius, valstybes, tautas, visuomenes’, *makrofauna* ‘biocenozės gyvūnijos dalis, kurią sudaro stambūs, didelių matmenų tos biocenozės gyvūnai’, *makrostruktūra* ‘kūno sandara, regima plika akimi’ (Kinderys 2008).

Morfologinių išraiškų elementai nėra integruojami atsitiktinai, tačiau formalios taisyklės didelės įtakos jų integracijai nedaro. Sudėtinų struktūros dalių integraciją lemia elementų valentingumo determinantai (*valence determinants*). **Valentingumas** (*valence*) yra dviejų struktūrų gebėjimas jungtis tarpusavyje. Morfologinės išraiškos elementų jungimosi valentingumo determinantas reiškia jų fonologinių ir semantinių savybių suderinamumą – morfologinės išraiškos formos ir jos reikšmės atitikimą (Hamawand 2011: 19). Pavyzdžiui, šakninės morfemos *muzik-* ir antrosios sudurtinių žodžių dalies *-(o)logija*, rodančios sąsają su tam tikru mokslu, elementų valentingumas sukuria morfologinę išraišką, kurią atspindi neoklasikinis dūrinys *muzikologija*, apibūdinantis ‘mokslą, tiriantį muziką’ (Kinderys 2008).

Svarbu pažymėti, kad sudarant sudėtinę struktūrą viena iš komponentų **substruktūrų** (*substructure*) yra laikoma **savarankiška** (*autonomous*) (A), o kita – **priklausoma** (*dependent*) (D). A substruktūra nėra priklausoma nuo D ir gali egzistuoti pati savaime, o D nėra savarankiška substruktūra, todėl priklauso nuo A (Hamawand 2011: 32). Tuštuma D substruktūroje arba priklausomo koncepto iškili substruktūra (*the salient substructure of the dependent concept*) yra vadinama **elaboracijos vieta** (*elaboration site*) arba sutrumpintai **e-vieta** (*e-site*) (Croft 2001: 346). Pavyzdžiui, morfologinėje išraiškoje *dokumentacija* šakninė morfema *dokument-* reprezentuoja A substruktūrą, galinčią egzistuoti kaip visiškai nepriklausoma forma žodyje *dokumentas*, o nesavarankiška morfema *-acija* reprezentuoja D substruktūrą. Fonologiškai pastaroji negali funkcionuoti kaip savarankiška forma, todėl ji yra priklausoma struktūra, kurios e-vietą turi elaboruoti arba semantiškai patikslinti konkretaus daiktavardžio (*dokument-*) kamienas.

Dažnesnis lingvistinės išraiškos vartojimas siejasi su konvencionalumu. **Konvencionalumas** (*conventionality*) yra lingvistinių vienetų bruožas, atspindintis jų dažną vartojimą. Kalbos vienetai skiriasi savo abstraktumu / specifiškumu. Daugelis lingvistinių vienetų tarpusavyje yra susiję schemas-instanciacijų ryšiais. **Schema** (*schema*) – bendras modelis, abstrahuotas iš instanciacijų. Schemoje atsispindi bendroji instanciacijų reikšmė. **Instanciacijos** (*instances*) – specifiniai kalbos vienetai, detalizuojantys tam tikras schemas. Dėl tolesnio detalizavimo proceso instanciacija tampa naujos schemas pagrindu, o ją detalizuojantys elementai – naujomis instanciacijomis. Derivacinėse morfemose taip pat galima išvelgti schemas-instanciacijų ryšį (Hamawand 2011: 19–20).

Pavyzdžiui, konvencinių elementų *biografija*, *biologija*, *biofilija* pagrindu susiformavo nauja schema [BIO]. Ši schema tapo modeliu naujiems žodžiams su neoklasikiniais elementais sudaryti: *bioakustika*, *biomechanika*, *biokibernetika*, *biochemija*. Pirmuosiuose trijuose pavyzdžiuose žodžiai sudaryti sujungus graikų kalbos elementus: *bio+graf-ija*, *bio+log+ija*, *bio+fil-ija*, o antrajame pavyzdyje žodžiai su neoklasikiniais elementais yra sudaryti graikų kalbos elementą *bio-* sujungus su graikų kalbos kilmės žodžiais. Taigi derivacinės morfemos schema funkcionuoja kaip bendras naujų žodžių sudarymo modelis. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad schemų kaita, transformacijos ir detalizavimo galimybės priklauso nuo kalbančiųjų patirties ir žinių.

Kategorija (*category*) – derivacinės morfemos reikšmių tinklas, kuris, kaip ir leksinės kategorijos atveju, yra struktūruojamas remiantis prototipu ir periferija. Eleonoros Rosch empiriniai kategorijų (paukščio, vaisiaus, ginklo) tyrimai įrodė, kad bazinių kategorijų nariai yra organizuoti apie centrinę arba tipinę savo narį – prototipą (Ungerer, Schmid 1996: 39). Šiandien prototipinis požiūris į semantinę kategorijų struktūrą išlieka aktualus, tačiau vis labiau akcentuojama dinaminė kategorijų prigimtis. Linda Smith ir Larissa Samuelson (1997) teigia, kad kintančios kategorijos yra konstruojamos kalbos sudarymo metu, atsižvelgiant į kalbėtojų poreikius. Kategorijos **prototipą** (*prototype*) sudaro tipiškiausias jos narys, o **periferiją** (*periphery*) – kitos, nuo prototipų nutolusios reikšmės. Pavyzdžiui, neoklasikiniai dūriniai *aerofotografija*, *hidrografija*, *ultramikroskopas* prototipiškai yra jungiami su elementais, kilusiais iš klasikinių lotynų ir graikų kalbų, tačiau periferiškai neoklasikiniai elementai gali būti jungiami su lietuvių kalbos žodžiais, tokiu būdu sudarydami hibridinius darinius: *aeronuotrauka*, *hidroįrenginys*, *ultragarsas*. Anglų kalboje lotynų kalbų kilmės elementas *mini-* sudaro mažumą žyminčio darybos formanto kategoriją. Prototipiškai šis elementas yra jungiamas su konkrečiųjų daiktavardžių šaknimis, pavyzdžiui, *mini-project* ‘mini projektas’, tačiau periferiškai elementas *mini-* yra jungiamas su abstrakčiais daiktavardžiais, pavyzdžiui, *mini-growth* ‘nedidelis augimas’.

Anglų kalboje priesaga *-ure* sudaro išpūdingą darybinių reikšmių tinklą. Ši priesaga, prototipiškai jungdamasi prie veiksmažodžio, sudaro daiktavardį. Šių vedinių prototipą savo ruožtu sudaro minimos priesagos sąjunga su tranzityviniais veiksmažodžiais. Priklausomai nuo šaknies semantikos, priesaga *-ure* įgyja šias darybines reikšmes:

- Veiksmažodžio pavadinimas. Ši reikšmė priesagai priskirtina tuomet, kai veiksmažodinės šaknys yra tranzityvinės, pavyzdžiui, *closure* (uždarymas) yra ‘the act of closing something’ (uždarymas), *erasure* (ištrynimasis) yra ‘the act of removing something’ (ištrynimo veiksmas). Kitais žodžiais tariant, veiksmažodžiai *close* ‘uždaryti’ ir *erase* ‘ištrinti’ žymi veiksmą, kuris be prielinksnio

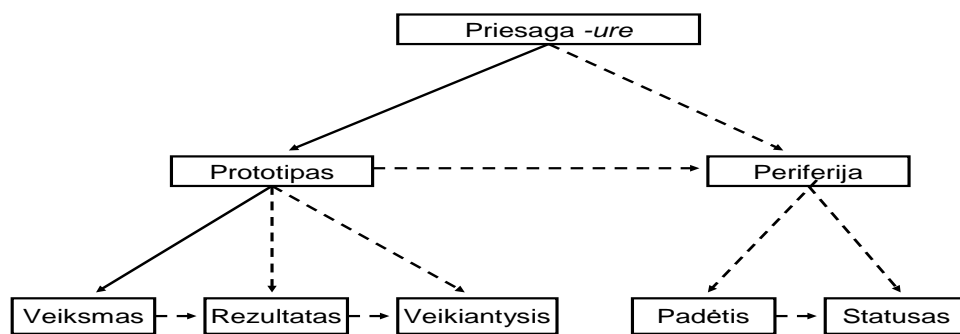
pereina į objektą: *close the door* ‘uždaryti duris’, *erase the wrong word* ‘ištrinti klaidingą žodį’. Visgi periferiškai tokios darybinės reikšmės vediniai padaromi ir iš netranzityvinių veiksmažodinių šaknų. Pavyzdžiui, *departure* (išvykimas) yra ‘the act of departing’ (išvykimo veiksmas), *mixture* yra ‘the act of mixing or mixing different substances together’ (maišymo veiksmas).

- Veiksmo rezultato pavadinimas. Šios darybinės reikšmės vediniai prototipiškai padaromi iš tranzityvinių veiksmažodinių šaknų. Pavyzdžiui, *enclosure* yra ‘the result of being surrounded’ (patekimo į apsuptį rezultatas), *exposure* yra ‘the result of being uncovered’ (buvimo kažko atskleidimo rezultatas), *composure* (šaltakraujiškumas) yra ‘the state of being calm and in control of your feelings or behaviour’ (ramybės ir jausmų ar elgesio valdymo būseną). Periferiškai rezultatinės reikšmės vediniai padaromi iš netranzityvinių veiksmažodinių šaknų. Pavyzdžiui, *failure* (nesėkmė) yra ‘the result of failing, not being successful’ (nepasisekimo rezultatas).
- Veikiančios institucijos (kolektyvinio veikėjo) pavadinimas. Šios reikšmės vediniai padaromi iš netranzityvinių veiksmažodinių šaknų. Pavyzdžiui, *judicature* (teisėjai) yra ‘a body of persons having the power to make decisions’ (veikiantysis juridinis vienetas, turintis galią priimti sprendimus), *legislature* (įstatymų leidžiamoji valdžia) yra ‘a body of persons having the power to make laws’ (institucija, turinti galią leisti įstatymus).

Periferiškai priesagos *-ure* daiktavardiniai vediniai padaromi iš daiktavardžių. Čia priesagos darybinė reikšmė priklauso nuo to, su kokios reikšmės – konkrečios ar abstrakčios – daiktavardžiais ji jungiasi. Konkretūs daiktavardžiai turi fizinį referentą, o abstraktieji neturi. Su daiktavardžiais periferiškai jungiama priesaga *-ure* įgyja šias darybines reikšmes:

- Tarnybinės padėties, rango arba atitinkamos institucijos (metonimiškai ir jos dispozicijoje esančios teritorijos) apibūdinimas. Pavyzdžiui, *prefecture* (prefektūra) yra ‘the office, position or territory of a prefect’ (institucija arba prefektūros teritorija).
- Statuso apibūdinimas. Pavyzdžiui, *candidature* (kandidatūra) yra ‘the state of being a candidate’ (buvimo kandidatu statusas) (Hamawand 2011: 42–43).

2-oji schema atskleidžia priesagos *-ure* aprėpiamų darybinių reikšmių tinklą. Ištisinė rodyklė nurodo prototipines reikšmes, punktyrinė rodyklė reprezentuoja semantinius išplėtimus (ibid.: 44):

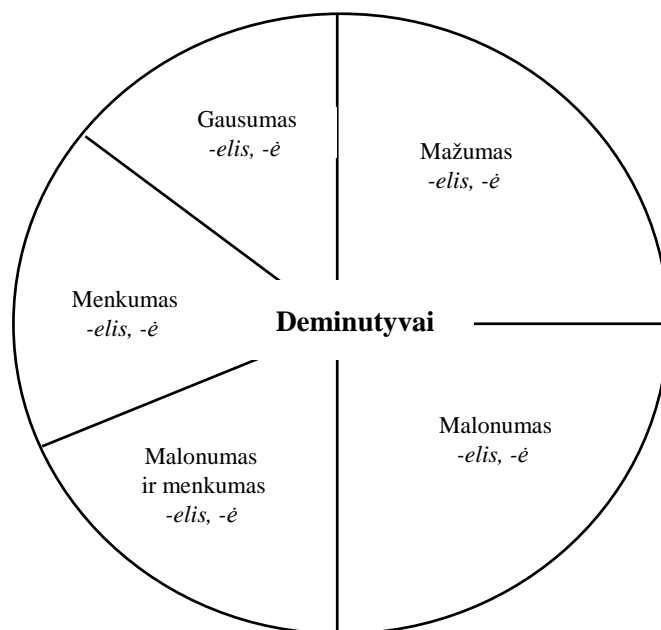

2 schema. Priesagos *-ure* semantinis tinklas

Ši schema parodo morfologinių išraiškų gebėjimą sudaryti sudėtinės kategorijas. Morfemos darybinės reikšmės tiesiogiai atspindi žmogaus patirtį. Jos yra susijusios viena su kita, tačiau reikšmė, kuri ateina į galvą pirmiausia, kategorijoje užima svarbiausią – prototipo – vietą. Pavyzdžiui, iš lotynų kalbos kilęs elementas *bi-* prototipiškai reiškia *du* (kai šaknis apibūdina skaičiuojamą objektą, pavyzdžiui, *bicycle* ‘dviratis’), tačiau periferiškai – *dukart* (kai šaknis apibūdina temporalinį aspektą, pavyzdžiui, *bi-annual* ‘dukart per metus’) (ibid.: 44). Taip pat svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad derivacinės morfemos gali keisti šaknį ir nulemti kai kuriuos sudėtinės struktūros fonologinius bruožus. Anglų kalboje derivacinės morfemos skiriamos į dvi kategorijas: šaknies fonologinį pavidalą keičiančios (adaptuojančios) derivacinės morfemos ir jo nekeičiančios. Pavyzdžiui, morfologinė išraiška *permissive* ‘leidžiantis’ yra atsiradusi iš veiksmažodžio *permit* ‘leisti’. Būdvardžius sudaranti derivacinė morfema *-ive* lemia šaknies fonologinį pasikeitimą. Išraiškoje *lovely* ‘gražus’, kuri yra atsiradusi iš veiksmažodžio *love* ‘mylėti’, derivacinė morfema *-ly* nekeičia fonologinės šaknies formos, todėl ji ir išlieka nepakitusi (ibid.: 31).

Morfologinės išraiškos yra susijusios viena su kita ir sudaro kognityvinius domenų / sritis (*cognitive domains*). **Domenas** (*domain*) – žinios, kuriomis remiantis derivacinės morfemos gali būti interpretuojamos. Norint suprasti atskiros derivacinės morfemos reikšmę, pirmiausia reikia suvokti domeną, kuriam ji priklauso, ir tik paskui tos morfemos jame akcentuojamus semantinius aspektus (ibid.: 21). Pavyzdžiui, iš graikų kalbos kilę elementai *mono-*, *di-*, *tri-*, *tetra-*, *penta-*, *heksa-*, *hepta-*, *okta-*, *deca-* lietuvių ir kitose kalbose sudaro kiekybinį domeną. Vis dėlto kiekybiniame domene kiekviena morfema užima skirtingą vietą ir nurodo skirtingą skaičių. Morfologinės išraiškos *raudona*, *geltona*, *žalia*, *mėlyna*, *juoda*, kurias kalbos vartotojas aktyvuoja

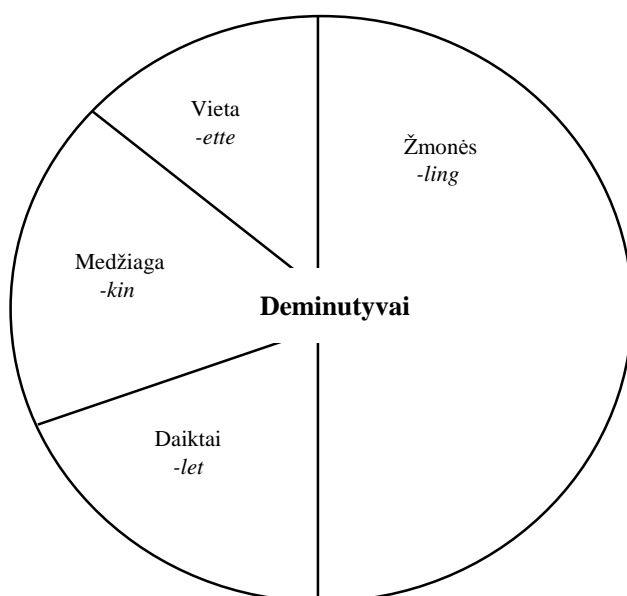
mintyse, priklauso spalvų domeniui, tačiau kiekviena išraiška pačiame spalvų domene akcentuoja tam tikrus spalvų ryšių aspektus. Lietuvių kalboje priesagos *-elis, -ė; -ėlis, -ė; -i(u)kas, -ė; -(i)utis, -ė; -aitis, -ė; -ytis, -ė; -ulis, -ė; -užis, -ė; -(i)ūkštis, -ė; -okšnis, -šė; -inas, -a; -ušis, -ė; -išius (-is), -ė; -ilis (-ius), -ė; -ėzas; -ikė; -(i)okas, -ė; -iotė; -etė* sudaro deminutyvų domeną. Galintys deminutyvais eiti net tik daiktavardžiai, bet ir kitų kalbos dalių žodžiai, žymi tos pačios rūšies dalyką kaip ir pamatinis žodis, tačiau dažniausiai skirtingo dydžio. Deminutyvų terminas apima ne tik mažumą ar malonumą žyminčius žodžius ir formas, bet ir tai, kas kartais atskirai yra vadinama didinamaisiais dariniais (amplikatyvais, augmentatyvais) ir menkinamaisiais dariniais (pejoratyvais, deterioratyvais) (Urbutis 2009: 330). Pavyzdžiui, priesagos *-elis, -ė* daiktavardžių reikšmė pasižymi dideliu įvairumu. Dauguma priesagos *-elis, -ė* daiktavardžių turi *mažumo* reikšmę: *vaikelis, rūbelis*. Nemažai priesagos *-elis, -ė* daiktavardžių turi *malonumo* reikšmę: *seselė, bernelis*. Priesagos *-elis, -ė* daiktavardžiai tuo pat metu gali įgyti ir *malonumo*, ir *mažumo* reikšmes: *malonus vėjelis*. Kai kada priesagos *-elis, -ė* vediniais yra išreiškiamas kalbamojo dalyko *menkumas*: *vargšai šuneliai*. Kartais priesagos *-elis, -ė* vediniai akcentuoja dalyko *gausumą*: *na ir sniegelio prikrito*. 3 schema iliustruoja priesagos *-elis, -ė* semantinę erdvę:

3 schema. Deminutyvų priesagos *-elis, -ė* domenas

Anglų kalboje priesagos *-ette, -kin, -let* ir *-ling* taip pat sudaro deminutyvų domeną. Šioje kalboje deminutyvai dažniausiai jungiasi su daiktavardinėmis šaknimis, tokiu būdu sudarydami naujus daiktavardžius, kurie nurodo *didumo, mažumo* ar *svarbumo* laipsnį. Priesaga *-ling* dažniausiai vartojama gyvas būtybes (žmones, gyvūnus ir augalus) įvardijantiems daiktavardžiams sudaryti.

Žodžiai su priesaga *-ling* dažniausiai yra derogatyviniai pavadinimai. Pavyzdžiui, *princeling* – ‘princas, valdantis nedidelę šalį’, *duckling* – ‘jaunas ančiukas’, *seedling* – ‘sodinukas’. Priesagos *-ette*, *-kin* ir *-let* dažnai vartojamos negyvų daiktų pavadinimams sudaryti⁵. Visos jos turi tam tikrų prasminių skirtumų. Pavyzdžiui, priesaga *-ette* yra vartojama vietų ir literatūros darbų įvardijimų mažiems formoms sudaryti: *kitchenette* ‘virtuvėlė’, *noveauette* ‘trumpas ir prastas romanas’. Priesaga *-kin* yra svarbi sudarant medžiagų pavadinimus, pavyzdžiui, *napkin* yra ‘nedidelis medžiagos ar popieriaus gabalas, naudojamas valgio metu pirštams ar lūpoms nusivalyti’. Su priesaga *-let* sudaromi materialių daiktų pavadinimai, pavyzdžiui, *droplet* ‘skysčio lašelis’, *booklet* yra ‘knygelė’ (Hamawand 2011: 46). 4 schema iliustruoja, kaip minėtos priesagos pasidalija deminutyvų domeno semantinę erdvę (ibid.: 47):

4 schema. Deminutyvų domeno semantinė erdvė

Ši schema reprezentuoja modelį, kuriuo vadovaudamasis kalbos vartotojas gali sudaryti naujas morfologines išraiškas arba veikiau jų instanciacijas. Gebėjimas jas sudaryti, remiantis tiek įprastomis, tiek retesnėmis lingvistinėmis išraiškomis, yra vadinamas **kūryba** (*creativity*). Įprastesnių, kalbos vartosenoje jau įsitvirtinusių išraiškų instanciacijos (per kategorizacijos santykį) siejasi su kūrybingumu, nes vartotojas kalboje turi surasti jau egzistuojančią išraišką ar modelį, kuriuo remiantis galėtų būti sudaryta nauja išraiška (ibid.: 21–22). Paprasčiau tai vadinama **analogija** (*analogy*), kai nauji žodžiai yra sudaryti remiantis kitais, jau egzistuojančiais žodžiais. Žodis *yuppie* ‘jupis’ yra padarytas remiantis egzistuojančio žodžio *hippie* ‘hipis’ analogija (Yule 2010: 60). Hipiai ir jupiai – savitos jaunimo subkultūrų atstovų grupės, atspindinčios ir kartu

⁵ Priesaga *-ette* gali būti vartojama gyvoms būtybėms įvardyti, pvz., *piglet* ‘paršiukas’, *usherette* ‘bilietų kontrolierė’.

propaguojančios skirtingų laikmečių ir skirtingų visuomenės sluoksnių idėjas. Analogiška žodžių daryba susiję reikšmės sandai sudaro naujojo žodžio *jupiai* motyvaciją. Panašiai, remdamasis žodžiu *playmate* ‘žaidimų partneris’, kalbėtojas pagal jau kalboje egzistuojančius darybinius modelius sukuria žodžius *classmate* ‘bendraklasis’, *flatmate* ‘buto / kambario draugas’, *roommate* ‘kambario draugas’, *workmate* ‘kolega’. Analogija įmanoma, kai suliejamos dviejų žodžių skirtingos dalys: *darboholikas*, *muzikoholikas*, *seksoholikas*, *šokoladoholikas* (Mikelionienė 2002: 79). Tai kontaminacijos būdu sudaryti okaziniai dariniai. Detalesnė analoginės žodžių darybos analizė atskleidžia, kad skirtingi vartotojai analogišką reiškinį apibūdina nevienodai. Šis aspektas yra susijęs su vartotojų patirtimis ir mentaliniais minčių raiškos gebėjimais. Tad naujai padaromos morfologinės išraiškos yra **kognityvinių operacijų** (*cognitive operations*) rezultatas. Apskritai šios kognityvinės operacijos atspindi proto gebėjimą kurti naujas morfologines išraiškas, interpretuojant jau esančiąsias.

Dėsninga, kad kognityvinis požiūris į žodžių darybą pabrėžia, jog morfologinės išraiškos apima skirtingas jų profiliuojamų (žymimų) esinių suvokimo perspektyvas, pritaikytas skirtingoms komunikacinėms situacijoms. Apskritai suvokimo perspektyva yra gebėjimas suprasti ir išreikšti tą pačią tikrovės situaciją skirtingais būdais. Viena ar kita suvokimo perspektyva atsispindi bendroje morfologinės išraiškos reikšmėje. Kitaip tariant, morfologinės išraiškos reikšmė priklauso ne tik nuo referento (jo inherentinių savybių), bet ir nuo būdo, kuriuo jis interpretuojamas. Svarbu pastebėti, kad šis interpretacinis (ar perspektyvinis) komponentas vienaip ar kitaip reiškiamas darybos priemonėmis (Hamawand 2011: 23). Pavyzdžiui, prie lietuvių kalbos kamieno *kūryb-* gali jungtis priesagos *-inis* ir *-iškas*. Nors šių priesagų reikšmės yra artimos, morfologinių išraiškų *kūrybinis* ir *kūrybiškas* reikšmės skiriasi. Morfologinės išraiškos *kūrybinis* reikšmė labiau yra ‘susijęs su kūryba’: *kūrybinis darbas*, o *kūrybiškas* – ‘kurio esmę, pagrindą sudaro kūryba’: *kūrybiškas veikalas* (Svetikienė 2006: 185). Svarbu atkreipti dėmesį, kad iš priesagos *-inis* būdvardžių nedaromi būdorieveiksmiai, jie daromi tik iš priesagos *-iškas* būdvardžių, todėl sakome *dvasiškai stiprus*, *moralishkai užgrūdintas* (Urbutis 2009: 301). Tik iš pirmo žvilgsnio šios morfologinės išraiškos su skirtingomis priesagomis yra panašios, nes jų šaknys sutampa, bet iš tiesų jos nėra sinonimiškos. **Sinonimija** (*synonymy*) reiškia pamatinį reikšmės ekvivalentiškumą ir sukeičiamumą tapačiuose kontekstuose. Skirtingas suvokimo perspektyvas reprezentuojančios morfologinės išraiškos negali viena kitos pakeisti jokiuose tapačiuose kontekstuose. Dabartiniame lietuvių kalbos žodyne (DLKŽ) morfologinių išraiškų *paviršutinis* ‘esantis paviršiuje’ bei *paviršutiniškas* ‘nesiekiantis pagrindų, apgraiškomis dirbantis’ reikšmės nesutampa.

Semantiškumas (*semanticity*) taip pat labai svarbus lingvistinių vienetų (paprastų frazių ar pilnų sakinių) gebėjimas perteikti reikšmę per simbolius. Kognityvinėje lingvistikoje reikšmė yra prilyginama **konceptualizacijai** (*conceptualization*). Ji aprėpia ne tik apibūdinamo reiškinių turinį, bet ir būdą, kuriuo kalbėtojas interpretuoja tą turinį. Reikšmė taip pat yra perteikiama sakytiniame ar rašytiniame diskurse. Rašytiniam diskursui atstovauja tekstas. **Tekstas** (*text*) yra sakytinės arba rašytinės medžiagos dalis, kurio reikšmę padeda atskleisti kontekstas. **Kontekstas** (*context*) – tai diskurso dalis, leidžianti eliminuoti morfologinės išraiškos daugiaprasmiškumą (Hamawand 2011: 26). Kontekstas taip pat padeda labiau suvokti morfemos reikšmę. Pavyzdžiui, derivacinė morfema *-ly* įeina į du domenų: būdo, pavyzdžiui, *a princely welcome* ‘didingas pasveikinimas’, ir kartojimosi, pavyzdžiui, *a daily flight* ‘kasdienis skrydis’ (ibid.: 48).

Kai kuriuose kontekstuose susidaro sąlygos morfologinių išraiškų **dviprasmiškumui** (*ambiguity*) ir **konkurencijai** (*rivalry*). Dviprasmiškumas iškyla tuomet, kai ta pati išraiška (paprastai esant nepakankamam kontekstui) gali būti interpretuojama skirtingais būdais. Pavyzdžiui, morfologinė išraiška *kalėjimas* sakinyje *negaliu pakęsti šito kalėjimo* gali būti interpretuojama dvejopai, priklausomai nuo to, ar kontekstas yra *įkalinimo namai*, ar *sėdėjimas kalėjime*. Konkurencija tarp darybinių afiksų (ir jų vedinių) pasireiškia tuomet, kai jie turi artimas reikšmes ir vartojami tame pačiame kontekste. Pavyzdžiui, tam tikra konkurencija galima tarp priesagų *-elis* ir *-ėlis*. Nors šios priesagos laikomos to paties deminutyvų darybos formanto variantais, priesaga *-elis* yra vartojama dažniau. Ji laikoma dariausia lietuvių kalbos deminutyvų priesaga (Ambrazas 2005: 88). Žodžiai su neoklasikiniais elementais semantinės kompozicijos atžvilgiu yra skaidresni, todėl mažiau priklausomi nuo konteksto, pavyzdžiui, dūrinio *zoologija* sandų reikšmės *zoo-* ir *-logija* primena leksemas, *zoo-* įvardija ‘gyvūną’, o *-logija* – ‘mokslą’. Šis atvejis patvirtina faktą, kad dūrinių daryboje labai svarbus kompozicionalumo principas. **Kompozicionalumas** (*compositionality*) – tai procesas, kai sudėtinės struktūros reikšmę (*composite structure*) nulemia substruktūrų reikšmės. Šis procesas vaidina svarbų vaidmenį sudarant žodyną ir suvokiant naujų išraiškų prasmę.

Morfologinėms išraiškoms būdingas **visiškas** ir **dalinis kompozicionalumo** (*full and partial compositionality*) tipas. Visiškas kompozicionalumas yra tuomet, kai sudėtinės struktūros reikšmę nulemia jos substruktūrų reikšmės ir jų jungimosi būdai. Svarbu pabrėžti, kad visiškas kompozicionalumas yra svarbus daugeliui kalbos lingvistinių vienetų. Dūryboje visiškas kompozicionalumas yra **endocentriškas** (*endocentric*). Jame dūrinio reikšmė yra pagrindinio žodžio reikšmės specializacija. Tokiuose dūriniuose antroji substruktūra funkcionuoja kaip pagrindinis žodis, o pirmoji – kaip modifikatorius (*modifier*) (Hamawand 2011: 36). Žodžius su

neoklasikiniais elementais būtų galima priskirti endocentriniams dūriniams, nes antrasis sandas funkcionuoja kaip pagrindinis žodis, o pirmasis kaip modifikatorius: *fotobakterijos* ‘bakterijos, spinduliuojančios matomosios spektro dalies šviesą’, *astrodinamika* ‘mokslas, tiriantis valdomųjų (dirbtinių) kosminių kūnų judėjimą’, *mikroanalizė* ‘cheminės analizės metodai mažiems medžiagų kiekiams nustatyti’ (Kinderys 2008). Žodžiai *bakterijos*, *dinamika*, *analizė* lietuvių kalboje egzistuoja kaip savarankiškos leksemos, todėl santykiai tarp žodžio *bakterijos* ir žodžių *fotobakterijos*, *mikobakterijos*, *miksobakterijos*, *nitrobakterijos* ir *urobakterijos* atitinka hiponiminius bei hiperoniminius santykius. Taigi dūrinio reikšmė yra gaunama sujungus modifikatoriaus ir pagrindinio žodžio reikšmes.

Dalinis kompozicionalumas dūryboje yra tada, kai iš dėmenų reikšmių negalime iki galo nuspėti bendrosios dūrinio reikšmės, ją leidžia ar padeda suvokti tik bendrosios (enciklopedinės) žinios. Dūryboje dalinis kompozicionalumas yra **egzocentriškas** (*exocentric*). Tai reiškia, kad dūrinio reikšmė nėra jo pagrindinio žodžio reikšmės specializacija, nes toks dūrinys apskritai neturi pagrindinio savo žodžio. Dėl šios priežasties dūrinio reikšmei iki galo suvokti yra būtinos enciklopedinės žinios. Pavyzdžiui, dūrinys *walkman* nenurodo pagrindinio žodžio hiponimo. Jo reikšmė yra ne modifikatoriaus ir pagrindinių žodžių reikšmės funkcija (vyras, kuris vaikšto), o grotuvas su ausinėmis (ausinukas) (Hamawand 2011: 37). Nors konceptualaus pasaulio kategorijos hiponimijos ar hiperonimijos santykiu yra hierarchiškai susijusios su kitomis savo srities kategorijomis, tačiau likusių kategorijų atžvilgiu jos yra savarankiški, atskiri vienetai (Dirvenas 2009: 16).

Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad visiškas kompozicionalumas gali būti neefektyvus, kuomet sudėtinių struktūrų reikšmės negali būti atsektos remiantis jų reikšmių dalimis. Paprastai sudėtinių struktūrų lingvistiškai koduojama informacija peržengia jų dėmenų interpretacijos ribas. Šį reiškinį lemia dvi priežastys. Pirma, leksiniai vienetai neturi nusistovėjusių reikšmių. Jų reikšmės yra linkusios kisti kartu su skirtingais kontekstais. Antra, sudarant darinį, jo komponentai turi semantiškai vienas prie kito prisitaikyti. Procesas, kai komponento semantinė substruktūra pati prisitaiko prie kito komponento substruktūros tam, kad sudarytų sudėtinę struktūrą, yra vadinamas **akomodacija** (*accomodation*) (Hamawand 2011: 37). Pavyzdžiui, priesaga *-ėlis* gali turėti ir neigiamą reikšmę: *apdribėlis* ‘kas apdribęs, nevikrus’, *išglebėlis* ‘kas išglebęs, ištižęs’. Morfologinės išraiškos *numirėlis* ‘numiręs žmogus’ ir *pabėgėlis* ‘kas pabėgęs, palikęs savo vietą, kraštą’ tokio neigiamo atspalvio neturi (Černiutė 2000: 166).

4. Apibendrinimas

Šiuo metu kognityvinė gramatika – ekspansyvi pastarojo meto kalbotyros kryptis. Kognityvinis žodžių darybos tyrimas yra vienas iš būdų, padedančių aprašyti žodžių darybos sistemą. Žodžių darybos sistemos rezultatas – morfologinės išraiškos, kurios siejasi savo reikšme ir forma bei atspindi kalbos vartotojo mintyse egzistuojančius konceptus. Jos taip pat sudaro sudėtinės kategorijas, kurios yra struktūruojamos remiantis prototipu ir periferija.

Morfologinės išraiškos taip pat susijusios viena su kita ir sudaro mąstymo domenų. Domenas yra žinios, kuriomis derivacinės morfemos gali būti apibūdinamos. Norint suprasti atskiros derivacinės morfemos reikšmę, reikia suvokti domeną, kuriam ji priklauso, ir jo akcentuojamus aspektus.

Morfologinėms išraiškoms būdingas visiškas ir dalinis kompozicionalumo tipas. Visiškas kompozicionalumas yra tuomet, kai sudėtinės struktūros reikšmę nulemia jos substruktūrų reikšmės ir jų susijungimo būdai. Visiškas kompozicionalumas dūryboje yra endocentriškas, o dalinis kompozicionalumas yra egzocentriškas.

Daugelis vienetų yra susiję schemos-instanciacijų ryšiais. Schema yra bendras modelis, sudarytas iš instanciacijų. Schemoje atsispindi bendroji instanciacijų reikšmė. Instanciacijos – tam tikri vienetai, atsirandantys detalizuojant schemas. Dėl tolesnio detalizavimo proceso instanciacija tampa naujos schemos pagrindu, o ją detalizuojantys elementai – naujomis instanciacijomis.

Apibendrinant galima teigti, kad žodžių daryba gali būti tiriama ne tik iš struktūrinės, bet ir iš kognityvinės lingvistikos perspektyvos. Tiek struktūrinis, tiek kognityvinis požiūris į žodžių darybą galėtų papildyti vienas kitą ir padėti susidaryti aiškesnį ir išsamesnį žodžių darybos vaizdą.

Padėka: Autorė nuoširdžiai dėkoja prof. habil. dr. Bonifacui Stundžiai, dr. Rolandui Mikulskui bei anoniminiams recenzentams už pastabas ir vertingus patarimus.

Literatūros sąrašas

- Ambrazas, V. (red.). 2005. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Aronoff, M. 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bauer, L. 2001. *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Benczes, R. 2010. Setting limits on creativity in the production and use of metaphorical and metonymical compounds. *Cognitive Perspectives on Word Formation*. A. Onysko and S. Michel (eds.). Berlin & New York: De Gruyter Mouton. 219–242.
- Booij, G. 2005. *The Grammar of Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Croft, W. 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Černiutė, V. 2000. Šnekamosios kalbos ir emocinės-ekspresinės leksikos apibūdinimo problemos. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 42. 160–179.
- Dirven, R. and M. Verspoor (eds). 1998. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Dirvenas, R. 2009. Kognityvinė lingvistika ir leksikografijos problemos. *Kalba ir žmonės: [straipsnių rinkinys]*. A. Judžentis (sud.). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 11–38.
- Evans, V. and M. Green. 2006. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fauconnier, G. and M. Turner. 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Fillmore, C. 2006. Frame semantics. D. Geeraerts (ed.). *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin: Mouton de Gruyter. 373–400.
- Halle, M. 1973. Prolegomena to a theory of word formation. *Linguistic Inquiry* 4. 3–16.
- Hamawand, Z. 2011. *Morphology in English. Word Formation in Cognitive Grammar*. London: Continuum.
- Heyvaert, L. 2003. *A Cognitive-Functional Approach to Nominalization in English*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Yule, G. 2010. *The Study of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson, H. and E. Amvela. 2004. *Words, Meaning and Vocabulary. An Introduction to Modern English Lexicology*. London, New York: Continuum.
- Kastovsky, D. 1982. *Wortbildung und Semantik*. Tübingen/Düsseldorf: Francke/Bagel.
- Keinys, S. 1999. *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Kristiansen, G., Achard, M., Dirven, R. and F. J. Ruiz (eds.). 2006. *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*. Berlin/New York: Mouton De Gruyter.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I: Theoretical Prerequisites. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Langacker, R. W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Lipka, L. 1971. Grammatical categories, lexical items and word-formation. *Foundations of Language* 7. 211–238.
- Lipka, L. 2002. *English Lexicology. Lexical Structure, Word Semantics and Word-Formation*. Tübingen: Narr.
- Lipka, L., Handl, S. and F. Wolfgang. 2004. Lexicalization & institutionalization. The state of the art in 2004. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*. Vol. 1. 2–19.
- Marchand, H. 1969. *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. Second edition. München: Verlag C. H. Beck.
- Mikelionienė, J. 2002. Analogija lietuvių kalbos žodžių daryboje: potencialiai ir okaziniai dariniai. *Acta Linguistica Lithuanica* 46. 73–80.
- Mikulskas, R. 2009. Kognityvinė lingvistika ir leksikografijos problemos. *Kalba ir žmonės: [straipsnių rinkinys]*. A. Judžentis (sud.). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Onysko, A. and S. Michel (eds.). 2010. *Cognitive Perspectives on Word Formation*. New York: De Gruyter Mouton.
- Panther, K. U. and L. Thornburg. 2002. The roles of metaphor and metonymy in English -er nominals. *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. R. Dirven and R. Pörings (eds.). Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 279–319.
- Plag, I. 2003. *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Radden, G. and R. Dirven. 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Smith, L. B. and L. K. Samuelson. 1997. Perceiving and remembering: category stability, variability and development. *Knowledge, Concepts and Categories*. K. Lamberts and D. Shanks (eds.). East Sussex, England: Psychology Press. 161–195.
- Svetikienė, D. 2006. Kai kurios išvestinių būvardžių ir iš jų padarytųrieveiksmių pateikimo aiškinamuosiuose lietuvių kalbos žodynuose problemos. *Leksikografija ir leksikologija 1: Aktualūs aiškinamųjų lietuvių kalbos žodynų klausimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 181–169.
- Ungerer, F. 2007. Word-formation. *Handbook of Cognitive Linguistics*. D. Geeraerts, A. Cuyckens (eds.). Oxford: Oxford University Press. 650–675.
- Ungerer, F. and H. J. Schmid. 1996. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London and New York: Longman.

Ungerer, F. and H. J. Schmid. 2006. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. Second edition. Harlow: Pearson Longman.

Urbutis, V. 2009. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Šaltiniai

Kinderys, A. (red.). 2008. *Kompiuterinis tarptautinių žodžių žodynas „Interleksis“ CD*. Vilnius: „Alma littera“.

DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. 2006. S. Keinys (vyr. red.). 3-ias elektroninis leidimas. Prieiga per internetą: <http://dz.lki.lt/>. Žiūrėta 2013-07-03.

OALD – *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. 2013. Available at: <http://oald8.oxfordlearnersdictionaries.com>. Accessed: 4 July 2013.

Įteikta 2013 m. rugsėjo mėn.

Kognityvinis požiūris į žodžių darybą

Lina Inčiuraitė

Santrauka

Lietuvių kalbos žodžių darybos tyrimuose vyrauja struktūrinis požiūris, o kognityvinės įžvalgos yra retos. Šio darbo objektu pasirinktas kognityvinės gramatikos požiūris į žodžių darybą. Tekste trumpai supažindinama su žodžių darybos tyrimuose vartojamomis kognityvinės semantikos sąvokomis ir jų taikymu morfologinei žodžių darybos analizei.

Kognityvinėje gramatikoje svarbią vietą užima simboliškumas. Kognityvinės gramatikos esmę sudaro teiginys, kad kalbos vienetai yra dvipusiai kalbos ženklai. Lingvistinis vienetas susideda iš semantinės ir fonologinės struktūrų, kurias jungia simbolinis santykis.

Kategorija – derivacinės morfemos reikšmių tinklas, kuris, kaip ir leksinės kategorijos atveju, yra struktūruojamas remiantis prototipu ir periferija. Kategorijos prototipą sudaro tipiškiausias jos narys, o periferiją – kitos, nuo prototipų nutolusios reikšmės.

Morfologinės išraiškos yra artimai susijusios viena su kita ir sudaro kognityvinius domenų. Domenas – žinios, kuriomis remiantis derivacinės morfemos gali būti interpretuojamos.

Kompozicionalumas – tai procesas, kai sudėtinės struktūros reikšmę nulemia substruktūrų reikšmės. Šis procesas vaidina svarbų vaidmenį suvokiant naujų išraiškų prasmę. Morfologinėms išraiškoms būdingas visiškas ir dalinis kompozicionalumo tipas. Dūryboje visiškas kompozicionalumas yra endocentriškas, o dalinis kompozicionalumas yra egzocentriškas.

Daugelis vienetų yra susiję schemas ir instanciacijų ryšiais. Schema yra bendras modelis, sudarytas iš instanciacijų. Schemoje atsispindi bendroji instanciacijų reikšmė. Instanciacijos yra tam tikri vienetai, kurie atsiranda detalizuojant schemas. Dėl tolesnio detalizavimo proceso instanciacija tampa naujos schemas pagrindu, o ją detalizuojantys elementai – naujomis instanciacijomis.

Cognitive Approach to Word Formation

Lina Inčiuraitė

Summary

Structural approach to word formation in Lithuanian is still dominant, meanwhile cognitive insights have not been applied yet. The object of this paper is the aspects of cognitive grammar to word formation. In the article, cognitive semantic notions and their application to the morphological analysis of cognitive grammar are introduced.

In the cognitive theory of grammar, symbolicity plays a significant role. The essence of cognitive grammar is based on the idea that language units are bipolar language signs. A linguistic unit consists of phonological and semantic poles which are linked by a symbolic structure.

A category is a network of meanings of a derivational morpheme, which, as in the case of lexical category, is structured in terms of prototype and periphery. The prototype of a category is considered to be the most typical member, whereas other senses of the prototype comprise the periphery.

Morphological expressions are closely related to each other and comprise cognitive domains. A domain is perceived as knowledge in terms of which derivational morphemes can be interpreted.

Compositionality is a process when the composite structure is determined by the meanings of its constituents. This process plays an integral part in understanding the senses of new morphological expressions. Full and partial compositionality types are typical of morphological expressions. In compounding, full compositionality is endocentric, meanwhile partial compositionality is exocentric.

A large number of units are pertinent to each other by schema and instance relations. A schema is defined as a general model made of instances. The schema reflects the general meaning of instances. Due to further elaboration the instance becomes a basis for a new schema and its elaborating elements become new instances.